

ТРАНСФОРМОВАНІ ФРАЗЕОЛОГІЗМИ У ТВОРАХ БОГДАНА ЛЕПКОГО

У статті розкрито поняття трансформації фразеологічних одиниць, виділено основні її групи та різновиди. Проаналізовані трансформовані фразеологізми, які вжиті у пенталогії «Мазепа» Богдана Лепкого. З'ясовано, які прийоми трансформацій використав автор і з якою стилістичною метою.

Ключові слова: трансформація, фразеологічна одиниця, структурно-семантичні видозміни, прислів'я та приказки.

Ставлення автора художнього твору до зображуваного передається різноманітними мовностилістичними засобами. Помітне місце серед них займає фразеологія, вивчення якої допомагає пізнати мовну особистість письменника. Значний внесок у вивчення української фразеології просунули вперед своїми дослідженнями наукову здійснили В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, М. Т. Демський, Л. Г. Скрипник, О. А. Стішов, В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко та ін. І все ж у нашій мовознавчій літературі ще мало праць, які спеціально висвітлювали б фразеологію мови окремих письменників.

За допомогою фразеологічних одиниць можна створити образ, відтворити пейзаж, історичну добу, передати думки, переживання, радість чи смуток, возвеличити, засудити та викрити негативні риси, дати портретну та морально-психологічну характеристики персонажів, виразити мову героїв твору та мову автора. Зміст фразеологізмів охоплює основне, впливає на почуття, емоції читача та слухача, викликає в нього симпатію чи антипатію до сказаного.

В останні десятиліття у сфері фразеології помітно активізувалася тенденція до оновлення компонентного складу стійких сполучень слів – власне фразеологізмів, прислів'їв, приказок та крилатих висловів. Дослідження динаміки фразеологічної системи виявили дві її провідні тенденції: власне новотворення, що пов'язане з необхідністю номінації нових реалій, та актуалізація вже наявних мовних засобів із їхнім подальшим переосмисленням і семантичною переорієнтацією. В актуалізації наявних фразеологічних одиниць помітну роль відіграє трансформація.

У сучасному мовознавстві це поняття загалом не нове. Вчені-лінгвісти виділили навіть кілька способів цього стилістичного прийому. Але незважаючи на це, єдиного визначення трансформації фразеологізмів в українському мовознавстві досі ще немає.

Узагальнивши різні підходи до з'ясування цього явища, вважаємо, що трансформація – це видозміна компонентного складу фразеологічних одиниць, яка спричиняє зміщення в їхній семантиці, внаслідок чого узуальна форма фразеологічної одиниці протиставляється її оказіональній формі.

Функції, які виконують трансформовані стійкі сполучення слів, націлені на підтримку засобів аргументації, переконання та досягнення певних стилістичних ефектів. Трансформовані фразеологізми звертають увагу читача на форму та значення фразеологізму-оригіналу. Це, у свою чергу, робить текст цікавішим, пробуджує уявлення читача.

Завданням нашої розвідки є дослідження трансформованих фразеологічних одиниць у творах Богдана Лепкого. Зокрема, спробуємо з'ясувати, які прийоми трансформацій і з якою стилістичною метою використав автор.

Зазначимо, що традиційно трансформації фразеологічних одиниць поділяють на дві основні групи: семантичну й структурно-семантичну [Білоноженко, Гнатюк: 83-141]; [Цимбалюк: 114-168].

До першої групи відносять власне семантичні трансформації (зміна фразеологічного значення в певних контекстуальних умовах, зміна семантики фразеологічних одиниць унаслідок розширення сполучних можливостей) та явище подвійної актуалізації фразеологізмів (використання на фоні фразеологізму його компонентів, використання у фразеологічному оточенні слів, спільнокореневих з компонентом фразеологізму, вживання на фоні фразеологізму співзвучного з ним вільного словосполучення, коментування змісту фразеологізму).

Структурно-семантичні видозміни фразеологічних одиниць мають такі різновиди: поширення компонентного складу фразеологічних одиниць, заміна компонента або компонентів, скорочення компонентного складу, натяк, контамінація.

Один із найпоширеніших різновидів структурно-семантичного типу трансформацій є лексична заміна (субституція) компонентів фразеологічної одиниці, яка полягає в цілеспрямованій заміні одного, кількох чи всіх компонентів фразеологізму функціонально схожими

елементами. Авторська заміна відрізняється від нормативної тим, що вибір слова-замінника зумовлює, насамперед, контекст. Простежимо це на прикладах із творів Богдана Лепкого: «*А мати? Буде покірною для неї. Постелиться рядом, щоб тільки приєднати її*» [Лепкий 2004: 190], а у «Словнику фразеологізмів української мови» зафіксована фразеологічна одиниця «стелитися під ноги – догоджати, принижуючись і втрачаючи людську гідність» [Білоноженко: 693]. З морфологічної точки зору компоненти-замінники та замінювані компоненти можуть належати як до одного й того ж, так і до різних морфологічних класів: «*душа влізла в п'яти*» [Лепкий 2004: 16] – «душа в п'яти тікає (опускається, ховається) / втекла (опустилася, сховалася) – хто-небудь раптово відчуває сильний переляк; стає страшно» [Білоноженко: 226]; швидкість, спритність Лепкий порівнює з діями тварин: «*Летіли, як хорти*» [Лепкий 1992: 272] – «летіти / полетіти стрілою – дуже швидко бігти, їхати» [Білоноженко: 333]; «... *й жахливим голосом, від якого мороз прошибає кісти, кличуть їх*» [Лепкий 1992: 272] – «мороз дере (подирає, пробирає)/ подер (подрав, пробрав) по спині (по шкірі, за плечі) – комусь стає неприємно, моторошно, страшно від чогось» [Білоноженко: 406]; «... *із одежі або з харчів, що б не було, приїється, бо біда вовком свище...*» [Лепкий 1992: 65] – «хоч вовком вий – ужив. для вираження безвихідного, скрутного становища, великого відчаю, досади і т. ін. через неможливість що-небудь змінити» [Білоноженко: 71]; «*Графила коса на камінь*» [Лепкий 2004: 175]. Трапляються випадки суттєвих змін структурної організації фразеологічних одиниць, коли в ролі замінника одного компонента виступає словосполучення: «*Влучив, як пальцем бабці в око*» [Лепкий 1992: 189] – «попастити/попадати пальцем у небо – сказати чи зробити що-небудь невлад, помилитися у поясненні чи визначенні чогось» [Білоноженко: 674]. Заміна одного компонента на антонім: «*Правда Кочубей все-таки по-ніс несправедливо смерть. Але його донька наче іншого гнізда птиця*» [Лепкий 1992: 423] – «одного гніздечка птиці – однакові у чому-небудь» [Білоноженко: 583].

Спостерігається у творах Богдана Лепкого прийом розширення чи звуження фразеологічних одиниць і в таких мінімальних втручаннях у їхню структуру, як уведення чи усунення заперечних часток. Наприклад: «*пан генеральний писар нічого собі до серця не бере*» [Лепкий 1992: 236] – генеральний писар не переживає, нічого болісно не

сприймає, тоді як у словнику зафіксовано «брати (приймати)/ взяти (прийняти) [близько] до [свого] серця – болісно сприймати, переживати що-небудь; ставитись до чогось з інтересом, надаючи великого значення» [Білоноженко: 44]. Або ж: «*Я чортові молебень, а ти Богові свічку, а чортові огарок ставиш...*» [Лепкий 2004: 176] – «ні Богу свічка, ні чорту угарка – нічим не примітна, посередня людина; нема ніякої користі» [Білоноженко: 637].

Спосіб усічення фразеологізмів належить до найменш вивчених явищ мовного динамізму, хоча у сфері мовлення це один із продуктивних засобів творення нових експресивних виразів. Усічення компонентного складу фразеологічних одиниць часто зумовлене тенденцією до економії мовлення та ґрунтується на внутрішніх можливостях широковідомих виразів, доповнюваних можливостями контексту, який усуває потребу в тому, щоб наводити фразеологізми повністю. Зменшуючи обсяг фразеологічних одиниць, автор лишає достатньо інформації, аби читач зрозумів, про що йдеться. Наприклад: «*Ти б волив у гречку*» [Лепкий 1992: 188] – «скакати (вскакувати) / скочити (вскочити) в гречку – зраджувати дружині (чоловікові); мати нешлюбні зв'язки» [Білоноженко: 653].

Богдан Лепкий, щоб конкретизувати зміст, дуже часто фразеологізми доповнює по-своєму, розширює. Зі стилістичного погляду – це один із тих індивідуально-авторських художніх засобів, які використовуються для підвищення експресивності та емоційності висловлювання: «*Станіслав, як горох при дорозі, хто не хоче скубне*» [Лепкий 1992: 107] – «як (мов, ніби) [той] горох при дорозі, зі словами жити, поживати, матися – дуже погано» [Білоноженко: 191], «*Вже немолодий, з хитрими очима, що гляділи з-під лоба, як у зловленого до клітки звірка*» [Лепкий 1992: 149] – «з-під лоба, зі сл. поглядати, дивитися – неприємно, недружелюбно, недовірливо, сердито» [Білоноженко: 350], «*Граюся з огнем, між мечами танцюю, як сновида, по кришах височезного будинку ходжу. Один нерозважливий крок, і – все пропало*» [Лепкий 1992: 31] – «гратися з вогнем – поводитися необережно, займатися чимось небезпечним, не думаючи про наслідки; ризикувати» [Білоноженко: 168].

Додамо, що одночасно з прийомом уточнення автор використовує і прийом усічення. На нашу думку, таке використання прийомів у художньому тексті засвідчує стилістичні можливості фразео-

логічних одиниць, допомагає створити безліч експресивних відтінків. Наприклад: *«Я тільки натякав на людей ваших, котрі задуже в пір'я вбилися і зависоко хочуть літати»* [Лепкий 2004: 23], *«Він гадав сестру свою царицею зробити. Високо він літає, боюся, щоб низько не сів»* [Лепкий 2004: 25],

- Хоч ти й попід небо літай, а все-таки на землю впадеш

- *У болото.* [Лепкий 2004: 261] – «високо літати – займати значну посаду, помітне становище в суспільстві. Перебільшувати свої здібності, можливості; зазнаватися, чванитися. Мріяти про щось нереальне, нездійсненне» [Білоноженко: 348]. *«Я слів на вітер не сію»* [Лепкий 2004: 188], *«Я не пустомел, на вітер не говорю»* [Лепкий 2004: 105], *«... бо я напусто слів своїх не трачу»* [Лепкий 2004: 272], *«Видно, слова не сказані були на вітер, а добулися десь із глибин душі»* [Лепкий 1992: 16] – «кидатися словами – говорити, обіцяти що-небудь безвідповідально, несерйозно, необдуманно» [Білоноженко: 293]. *«А тут отсей сміливий дівчур дивиться на тебе, ... про все знає і всюди свій цікавий носик устібне»* [Лепкий 2004: 260] – «совати (тикати, пхати)/ ткнути (свого) носа – самочинно втручатися в що-небудь» [Білоноженко: 675]. *«Га, що ж, в ложці каші з'їсти себе не дамо, хоч роти в них широкі й апетити в нас і»* [Лепкий 1992: 15] – «втопити в ложці води, зі словами готовий, радий – завдати кому-небудь великих прикростей чи згубити когось з будь-якого приводу, через дрібниці» [Білоноженко: 136].

Богдан Лепкий майстерно використовує у мові персонажів фразеологічні одиниці, відразу ж їх коментуючи. Наприклад: *«Відома річ, не рада курка на вечорниці, так несуть. Не рад наш суддя у Ковалівку, та мусить, бо жінка жде. Новин визирає, не його.»* [Лепкий 2004: 27]; *«Треба вибрати так, щоб із дощу не попасти під ринву, щоб, рятуючи щось, не втратити усього»* [Лепкий 2004: 62]; *«Силуванням конем не доробишся. Тут тобі й слово моє, мамо, що тільки за добровільною згодою Мотрі одружуся я з нею.»* [Лепкий 2004: 63]; *«У нас, на Полтавщині, ще кращі ночі від тутешніх. Куди куди до зайця!»* [Лепкий 2004: 39]; знаходимо випадки, коли автор устами героїв один фразеологізм пояснює за допомогою іншого: *«А сама головна річ, людей своїх крізь густе сито перепустити. Хто не цілком надійний, того геть, хай іде до чорта в зуби»* [Лепкий 2004: 24].

Досить вміло Лепкий обігрує відомий фразеологізм у діалогах, доповнює його по-своєму, комбінує за аналогією слова, утворюючи цим цілу низку фразеологічних одиниць, які передають одне й те ж лексичне значення. Відбувається своєрідна гра слів між героями твору. Таким чином автор звертає увагу читача на певні важливі моменти у творі. Завдяки цьому зміст твору стає зрозумілішим, легко читається і не перенасичений нудними описами та поясненнями. Наприклад:

- *До тебе, жінко, говори, все одно, що горохом до отсеї стіни кидай. Не чіпається.*

- *А до тебе, хоч з гармат стріляй. Тебе аж довбнею по голові гримнуть, тоді й почувш і скажеш, ов!* [Лепкий 2004: 162]. «Що (як) горохом об стінку (о стіну) кидати, переважно зі словами говорити, казати – дарма, безрезультатно» [Білоноженко: 293]. Або ж:

- *І чому б то багачам з бідними не поділялися.*
- *Захотів молока від бика.*
- *Попроси в жука меду.*
- *У них і серед зими не випросиш леду.*
- *Багача просити, то глухому пісню співати.*
- *Вмерлого не розбудиш, багача не допросишся, його не проси, а сам бери, що візьмеш, те й твоє* [Лепкий 1992: 65-66] – «і льоду (криги) серед (посеред) зими не випросиш – хто-небудь дуже скупий» [Білоноженко: 80].

Герої твору вдало оперують прислів'ями та приказками, їхня мова лаконічна, чітка, інтригує читача. Наприклад:

- *Що ж там у вашому полку нового та доброго чувати?* - *ни-тався гетьман чернігівського полковника Павла Полуботка, прощаючись з ним.*

- *У його полку чорт має толку,* - *відповів, жартуючи, Скоропадський.*

А на те йому Павло: «На чужий коровай очей не підіймай, лиш про свій дбай» [Лепкий 2004: 27].

Зокрема, вражає діалог гетьмана Мазепи з карликом:

- *Кажси, але не брешси, знаєш що про Кочубея?*
- *Моя хата скраю, я нічого не знаю.*
- *А чому ж щось таке верзеш, ні в кут ні в двері?*

- *Ні в кут ні в двері, але саме там, де треба... Уважай Мазепу, щоб не вийшла халепа* [Лепкий 2004: 44].

Найактивніше фразеологічні одиниці Богдан Лепкий вводить у мову своїх героїв. За допомогою фразеологізмів краще розкриваються читачеві внутрішній світ персонажів, настрої, світогляд тощо.

Отож, твори Богдана Лепкого щедро насичені як звичайними, так і трансформованими фразеологізмами. Особливої уваги заслуговують трансформовані фразеологічні одиниці. Структурно-семантичні модифікації створюють динамічну модель змісту, яка набуває виразової сили в контексті й відбиває особисте бачення, усвідомлення автора.

ЛІТЕРАТУРА

Білоноженко, Гнатюк: Білоноженко В.М., Гнатюк І.С. Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. – К.: Наук. думка, 1989. – 153 с.

Лепкий 2004: Лепкий Б. Вибрані твори. I том. – Тернопіль: Збруч, 2004. – 350 с.

Лепкий 1992: Лепкий Б. Не вбивай. Батурин. Історичні повісті. – К.: Дніпро, 1992. – 535 с.

Словник: Словник фразеологізмів української мови/ Укладачі В.М. Білоноженко, І.С. Гнатюк, В.В. Дятчук, Н.М. Неровня, Т.О. Федоренко. – К.: Наукова думка, 2008. – 1097 с.

Цимбалюк: Цимбалюк Т. В. Мова перекладу Миколи Лукаша: Фразеологія роману Мігеля де Сервантеса Сааведри «Дон Кіхот». – К.: Довіра, 1996. – 238 с.

Zdikhovska Tetyana. Phraseological units transformed in the works of Bogdan Lepkyu.

The concept of transformation of phraseology units is exposed in the article, its basic groups and varieties are selected. Are analysed transformed phraseological units which are used in the works «Mazepa» of Bogdan Lepkyu. It is found out, what receptions of transformations were used by an author with what stylistic purpose.

Keywords: transformation, phraseology unit, structurally semantic modifications, proverbs and saying.